

Serie Les bijoux discrets #6

JACQUES DE FATALIST EN ZIJN MEESTER

DENIS DIDEROT

**JACQUES
DE FATALIST
EN ZIJN
MEESTER**

Vertaald door Martin de Haan

A.A. Hoogteiling, uitgever

Oorspronkelijke titel: *Jacques le fataliste et son maître*
Geschreven door Denis Diderot (1713-1784) tussen 1765 en 1784,
verschenen als feuilleton in de *Correspondance littéraire*
1778-1780, eerste uitgave door Buisson, Parijs 1796.

Herziene vertaling en nawoord © Martin de Haan 2022
www.tovertaal.nl | www.hofhaan.nl
Beeld AFH Heikoop | www.afhheikoop.nl
Portret vertaler en bewerking portret Diderot (Jean-Baptiste
Greuze 1766) | Martin de Haan
Vormgeving Edwin Boering | www.eboervloed.nl

isbn 978-90-820059-2-9, nur 302

A.A. Hoogteiling, uitgever
Noorderakerweg 23
1069 In amsterdam
+31 6 2299 3639
aahogteiling@kpnmail.nl
www.aahogteiling.eu

Amsterdam
mxxx11

INHOUD

Jacques de fatalist en zijn meester <i>door Denis Diderot</i>	7
De dolle wanorde van de conversatie <i>door Martin de Haan</i>	335
Bij wijze van index, ter navigatie <i>door Niko Koers</i>	343

JACQUES DE FATALIST EN ZIJN MEESTER

Hoe hadden ze elkaar ontmoet? Bij toeval, zoals iedereen. Hoe heetten ze? Wat gaat u dat aan? Waar kwamen ze vandaan? Van de dichtstbijzijnde plaats. Waar gingen ze naartoe? Weet een mens waar hij naartoe gaat? Wat zeiden ze? De meester zei niets, en Jacques zei dat zijn kapitein zei dat alle goede en slechte dingen die ons hierbeneden overkomen, daarboven geschreven staan.

meester: Dat is een prachtig gezegde.

jacques: Mijn kapitein voegde eraan toe dat elke kogel die uit een geweer kwam zijn bestemming had.

meester: En hij had gelijk...

Na een korte stilte riep Jacques uit: ‘De duivel hale die herbergier en zijn herberg!’

meester: Waarom je naaste naar de duivel wensen? Dat is niet christelijk.

jacques: Omdat ik me zat te bedrinken met zijn slechte wijn en daardoor onze paarden naar het wed vergat te brengen. Mijn vader merkte het, hij werd boos. Ik schudde mijn hoofd, hij pakte een stok en bewerkte daar niet heel zacht mijn schouders mee. Er kwam een regiment langsgetrokken, op weg naar het kamp bij Fontenoy; uit pure nijd

nam ik dienst.¹ We komen aan, de veldslag vindt plaats.
meester: En jij ontvangt de kogel die voor jou bestemd was.

jacques: Goed geraten: een schot in mijn knie. En God weet wat dat schot voor goede en slechte dingen met zich mee heeft gebracht, die allemaal net zo hecht in elkaar grijpen als de schakels van een bitketting. Zo zou ik zonder dat schot denk ik nooit van mijn leven verliefd zijn geweest, en ook niet mank.

meester: Je bent dus verliefd geweest?

jacques: Nou en of!

meester: En dat kwam door een gewerschot?

jacques: Ja, door een gewerschot.

meester: Daar heb je me nog nooit een woord over gezegd.

jacques: Dat geloof ik graag.

meester: Maar waarom dan niet?

jacques: Omdat het niet eerder en niet later gezegd kon worden.

meester: En is het moment om dat liefdesverhaal te vertellen nu dus gekomen?

jacques: Wie weet?

meester: Begin toch maar, op hoop van zegen...

Jacques begon aan zijn liefdesverhaal. Het was middag, het weer was drukkend, zijn meester viel in slaap. De duisternis overviel hen in het open veld, en zo waren ze ineens verdwaald. Zierend van woede bedolf de meester zijn knecht onder een regen van zweepslagen, en bij elke slag zei de arme duivel: 'Die stond daarboven blijkbaar nog geschreven.'

1 Bij Fontenoy (België) werden op 11 mei 1745 de Engelsen, Nederlanders en Oostenrijkers verslagen door de Fransen.

U ziet, lezer, dat ik goed op dreef ben en dat ik u moeiteloos één, twee, drie jaar zou kunnen laten wachten op Jacques' liefdesverhaal, door hem van zijn meester te scheiden en elk van beiden bloot te stellen aan alle gevaren die ik maar zou willen. Wat let me om de meester te laten trouwen met een vrouw die hem zou bedriegen? Om Jacques in te schepen naar de Antillen? Om zijn meester daar ook naartoe te sturen? Om hen beiden op hetzelfde schip naar Frankrijk terug te brengen? Het is zo gemakkelijk om verhalen te verzinnen! Maar die twee zullen ervan afkomen met een slapeloze nacht, en u met dit oponthoud.

Het begon nog maar net licht te worden of ze hadden hun rijdieren alweer bestegen en vervolgden hun weg. — En waar gingen ze heen? — Die vraag stelt u me nu al voor de tweede keer, en voor de tweede keer luidt mijn antwoord: wat gaat u dat aan? Als ik over hun reisdoel begin, kunt u Jacques' liefdesverhaal verder wel vergeten... Ze reden een tijdlang zwijgend voort. Toen de ergernis bij beiden wat was gezakt, zei de meester tegen zijn knecht: 'Goed Jacques, waar waren we gebleven met je liefdesverhaal?'

jacques: Ik geloof dat we gebleven waren bij de verwarde vlucht van het vijandelijke leger. Ze maakten zich uit de voeten, werden achtervolgd, iedereen dacht aan zijn eigen hachje. Ik bleef achter op het slagveld, bedolven onder de enorme berg doden en gewonden. De volgende dag werd ik met een dozijn anderen op een kar gegooid om naar een van onze hospitalen te worden vervoerd. Echt meneer, ik geloof dat er niets pijnlijkers bestaat dan een kniewond.

meester: Kom Jacques, je maakt een grapje.

jacques: Nee, verdomd meneer, ik maak geen grapje! Er

zitten daar allerlei botten, pezen en andere dingen die ze allerlei moeilijke namen geven...

Een soort boer die hen volgde met een jonge vrouw achter op zijn paard en die hun gesprek had opgevangen, nam het woord en zei: 'Meneer heeft gelijk.' Het was niet duidelijk tot wie dat 'meneer' gericht was, maar Jacques en zijn meester konden het niet waarderen, en Jacques zei tegen die opdringerige spreker: 'Waar bemoei je je mee?'

'Ik bemoei me met mijn beroep. Ik ben chirurgijn, om u te dienen, en ik zal u demonstreren...'

De vrouw die hij achterop had zei tegen hem: 'Meneer dokter, laten we doorrijden en ons niet bemoeien met deze heren, die er niet van houden dat hen iets wordt gedemonstreerd.'

'Nee,' antwoordde de chirurgijn, 'ik wil ze demonstreren en ik zal ze demonstreren dat...'

En terwijl hij zich omdraait om de daad bij het woord te voegen, stoot hij tegen zijn reisgenote, die haar evenwicht verliest en op de grond valt, waarbij ze met één voet in de slip van zijn jas blijft haken en haar rokken omgekeerd over haar hoofd krijgt. Jacques stijgt af, bevrijdt de voet van het arme schepsel en trekt haar rokken omlaag. Ik weet niet of hij eerst de rokken omlaag trok of eerst de voet bevrijdde, maar naar haar gejammer te oordelen had de vrouw zich ernstig verwond. En Jacques' meester zei tegen de chirurgijn: 'Dat krijg je nou van al dat gedemonstreer.'

En de chirurgijn: 'Dat krijg je nou als je niet wilt dat er iets wordt gedemonstreerd!'

En Jacques zei tegen de gevallen of weer overeind geholpen vrouw: 'Troost u, beste vrouw, u kon er niets aan

doen, de dokter ook niet en mijn meester en ik evenmin. Het stond namelijk daarboven geschreven dat vandaag, op deze weg, op dit tijdstip, de dokter zijn mond niet zou kunnen houden en mijn meester en ik ons lomp zouden gedragen, dat u een blauwe plek op uw hoofd zou krijgen en dat wij uw kont zouden zien.'

Wat voor proporties zou dit voorval onder mijn handen niet aannemen als ik ineens zin kreeg om u tot wanhoop te drijven! Ik zou die vrouw aanzien geven, er de nicht van een pastoor uit het nabijgelegen dorp van maken. Ik zou de boeren van dat dorp in opstand brengen en voor gevechten en amoureuze verwickelingen zorgen. Want tenslotte was die boerin onder haar ondergoed niet de lelijkste, dat was Jacques en zijn meester niet ontgaan; de liefde heeft niet altijd zo'n verleidelijke kans afgewacht. Waarom zou Jacques niet voor de tweede keer verliefd worden? Waarom zou hij niet voor de tweede keer de rivaal van zijn meester zijn, en zelfs de voorkeur krijgen? — Was dat hem dan al eens overkomen? — Vragen, vragen. U wilt dus niet dat Jacques doorgaat met zijn liefdesverhaal? Het is nu of nooit, zegt u het maar: wilt u liever dat hij doorgaat of dat hij stopt? Als u wilt dat hij doorgaat, dan stel ik voor de boerin achter op het paard van haar begeleider terug te zetten, hen te laten gaan en ons weer op onze twee reizigers te richten. Dit keer nam Jacques het woord en zei tegen zijn meester: 'Zo gaat dat nou. U, die nog nooit van uw leven gewond bent geweest en die niet weet hoe een schot in de knie aanvoelt, u beweert bij hoog en laag tegen iemand wiens knie is verbrijzeld en die al twintig jaar hinkt, ik dus, dat...'

meester: Misschien heb je wel gelijk. Maar door die onbeschofte chirurgijn lig je nog altijd met je makkers

op een kar, nog lang niet in het hospitaal, nog lang niet genezen en nog lang niet verliefd.

jacques: U kunt ervan denken wat u wilt, maar de pijn in mijn knie was verschrikkelijk. De harde kar en de hobbelige wegen maakten de zaak er nog erger op, en bij elke schok schreeuwde ik het uit.

meester: Omdat daarboven geschreven stond dat je het zou uitschreeuwen?

jacques: Absoluut! Ik verloor al mijn bloed en zou een lijk zijn geweest als onze kar, de laatste van de rij, niet was gestopt voor een hut. Ik vroeg of ik eraf mocht en werd op de grond getild. Een jonge vrouw die bij de deur van de hut stond ging naar binnen en kwam in een oogwenk weer naar buiten met een glas en een fles wijn. Gulzig nam ik een paar slokken. De wagens vóór ons reden achter elkaar weg. Ik werd al bijna teruggegooid tussen mijn makkers, maar greep me toen stevig vast aan de kleren van die vrouw en aan alles om me heen, en weigerde pertinent weer op de kar te gaan: als ik toch moest sterven, deed ik dat liever op de plek waar ik was dan twee mijl verderop. Nauwelijks had ik dat gezegd of ik verloor het bewustzijn. Toen ik weer bijkwam merkte ik dat ik uitgekled in een bed lag dat in een hoek van de hut stond, met om me heen een boer, de heer des huizes, zijn vrouw, dezelfde die me had geholpen, en een paar kleine kinderen. De vrouw had de punt van haar schort in azijn gedoopt en wreef ermee over mijn neus en mijn slapen.

meester: Aha, jij smiecht! Schoft die je d'r bent! Smeerlap! Ik zie al waar je naartoe wilt.

jacques: Meester, volgens mij ziet u helemaal niets.

meester: Die vrouw, is dat niet degene op wie je verliefd gaat worden?

jacques: En als ik verliefd op haar was geworden, wat dan nog? Kun je zelf bepalen of je verliefd wordt of niet? En als je het bent, kun je dan doen alsof je het niet bent? Als het daarboven geschreven had gestaan, zou ik alles wat u tegen me wilt gaan zeggen ook tegen mezelf hebben gezegd. Ik zou mezelf een klap in het gezicht hebben gegeven, ik zou mijn hoofd tegen de muur hebben gebonkt, ik zou me de haren hebben uitgerukt, maar het zou allemaal niets hebben uitgemaakt en mijn weldoener zou zijn bedrogen door zijn vrouw.

meester: Maar als je zo redeneert als jij, hoeft niemand ooit spijt te hebben van een misdaad.

jacques: Over die tegenwerping heb ik me vaak het hoofd gebroken, maar ongewild kom ik toch altijd weer uit bij het gezegde van mijn kapitein: alle goede en slechte dingen die ons hierbeneden overkomen, staan daarboven geschreven. Kent u een manier om dat schrift uit te wissen, meneer? Kan ik ook niet mezelf zijn? En als ik mezelf ben, kan ik dan anders handelen dan ik doe? Kan ik mezelf zijn en een ander? En is er sinds ik op de wereld ben één moment geweest waarop dat niet waar was? U kunt preken zoveel u wilt; misschien zijn uw argumenten wel goed, maar als in mij of daarboven geschreven staat dat ik ze slecht zal vinden, wat wilt u dan dat ik daaraan doe?

meester: Ik vraag me nog iets af: zou die man zijn bedrogen omdat dat daarboven geschreven stond, of stond het daarboven geschreven omdat hij door jouw schuld zou worden bedrogen?

jacques: Die twee dingen stonden allebei geschreven, naast elkaar. Alles is tegelijk geschreven. Het is als het ware een grote rol die stukje bij beetje wordt afgewikkeld.

U kunt zich wel voorstellen, lezer, hoelang ik zou kun-

nen doorgaan met dit gesprek over een onderwerp waarover men al tweeduizend jaar lang zoveel heeft gezegd en geschreven zonder daarmee ook maar één stap verder te komen. Mocht u me kwalijk nemen wat ik zeg, wees me dan maar zeer dankbaar voor wat ik niet zeg.

Terwijl onze twee theologen redetwisten zonder het eens te worden, zoals dat kan gebeuren in de theologie, viel de nacht. Ze trokken door een streek die altijd al onveilig was maar nu nog meer, omdat het aantal misdadigers explosief was gestegen door het slechte bestuur en de armoede. Ze stopten bij een allerbelabberdste herberg. Er werden twee veldbedden voor hen opgemaakt in een kamer met dunne wandjes die aan alle kanten kierden. Ze vroegen om een avondmaaltijd en kregen vijverwater, grauw brood en bedorven wijn. De waard, de waardin, de kinderen, de bedienden, alles zag er even sinister uit. Naast zich hoorden ze het gegier en gejoel van een twaalfstal bandieten dat vóór hen was aangekomen en alle voorraden in beslag had genomen. Jacques was vrij kalm, zijn meester in de verste verte niet. Die ijsbeerde bezorgd door de kamer, terwijl zijn knecht een paar stukken grauw brood verslond en met een vies gezicht een paar glazen slechte wijn achteroversloeg. Zo stonden de zaken ervoor toen ze op hun deur hoorden kloppen. Het was een knecht, die onze reizigers onder dwang een bord kwam brengen met daarop alle botjes van een stuk gevogelte dat hun onbeschofte, gevaarlijke burens hadden gegeten. Verontwaardigd grijpt Jacques de pistolen van zijn meester.

‘Waar ga je heen?’

‘Laat me begaan.’

‘Waar ga je heen, vraag ik je.’

‘Dat uitschot tot rede brengen.’

‘Weet je wel dat ze met z’n twaalven zijn?’

‘Ook al waren het er honderd, het aantal doet er niet toe als daarboven geschreven staat dat ze met te weinig zijn.’

‘De duivel hale je met je onzinnige spreuk!’

Jacques bevrijdt zich uit de handen van zijn meester en gaat de kamer van de rovers binnen, met in elke hand een geladen pistool. ‘Snel, in bed jullie,’ zegt hij. ‘De eerste die een beweging maakt, krijgt een kogel door zijn kop.’ Zijn toon en gezichtsuitdrukking waren zo bloedserieus dat de boeven, die net zozeer aan het leven gehecht waren als fatsoenlijke mensen, zonder een woord van tafel komen, zich uitkleeden en naar bed gaan. Zijn meester, die niet gerust was op de goede afloop van het avontuur, wachtte huiverend op hem. Jacques kwam terug met de kleren van die lui, die hij had meegenomen om te voorkomen dat ze weer zouden opstaan. Hij had hun licht uitgedaan en hun deur dubbel op slot gedraaid, de sleutel bungelde aan een van zijn pistolen. ‘Ziezo, meneer,’ zei hij tegen zijn meester, ‘nu hoeven we niets anders meer te doen dan ons te verschansen door onze bedden tegen die deur te schuiven, en rustig te gaan slapen.’ En terwijl hij de bedden begon te verschuiven, deed hij zijn meester nuchter en bondig de details van zijn expeditie uit de doeken.

meester: Jacques, wat ben jij toch voor een duivelse vent? Geloof je dan...

jacques: Geloven of niet geloven, ik doe dat geen van beide.

meester: En als ze nu eens hadden geweigerd naar bed te gaan?

jacques: Dat kon niet.

meester: Waarom?

jacques: Omdat ze het niet hebben gedaan.

meester: En als ze weer opstaan?

jacques: Dan hebben we pech, of geluk.

meester: En als... als... als... en...

jacques: Als... als de zee zou koken, hadden we de gekookte vis voor het opscheppen, zoals het gezegde luidt. Potdomme, meneer, daarnet dacht u nog dat ik in groot gevaar verkeerde, en niets was minder waar. Nu denkt u dat u zelf in groot gevaar verkeert, en weer is misschien niets minder waar. We zijn in dit huis allemaal bang voor elkaar, wat bewijst dat we allemaal dwazen zijn.

En terwijl hij zo uitweidt is hij uitgekleded, in bed en in slaap. Zijn meester, die op zijn beurt een stuk grauwbrood at en een slok slechte wijn dronk, luisterde scherp om zich heen, keek naar de snurkende Jacques en zei: 'Wat is dat toch voor een duivelse vent?' In navolging van zijn knecht ging ook de meester op zijn armzalige bed liggen, maar hij deed geen oog dicht. Zodra het licht begon te worden voelde Jacques een hand die hem aanstootte. Het was zijn meester, die zachtjes riep: 'Jacques! Jacques!'

jacques: Wat is er?

meester: Het is licht.

jacques: Dat zou kunnen.

meester: Sta dan op.

jacques: Waarom?

meester: Om hier zo snel mogelijk weg te komen.

jacques: Waarom?

meester: Omdat we hier niet veilig zijn.

jacques: Wie zegt dat? En wie zegt dat we ergens anders veiliger zijn?

meester: Jacques?

jacques: Wat nou Jacques, Jacques? Wat bent u toch voor een duivelse vent!

meester: Wat ben jij toch voor een duivelse vent!
Jacques, beste vriend, ik smeeek je...

Jacques wreef zijn ogen uit, gaapte een paar keer, rekte zich uit, kwam overeind, kleeedde zich op zijn dooie gemak aan, schoof de bedden terug, ging de kamer uit, krom de trap af, liep naar de stal, zadelde en toomde de paarden, wekte de nog slapende waard, betaalde de rekening, hield de sleutels van de twee kamers, en weg waren onze reizigers.

De meester wilde er in gestrekte draf vandoor, Jacques wilde stapvoets rijden, nog altijd volgens zijn systeem. Toen ze op vrij grote afstand van hun trieste logies waren gekomen, hoorde de meester iets rinkelen in Jacques' zak. Hij vroeg wat het was. Jacques zei dat het de twee kamersleutels waren.

meester: Waarom heb je die dan niet teruggegeven?

jacques: Omdat er nu twee deuren moeten worden ingetrapt: die van onze burens om ze uit hun gevangenis te bevrijden, en de onze om ze hun kleren terug te geven. En omdat we daar tijd mee winnen.

meester: Heel goed, Jacques, maar waarom wil je tijd winnen?

jacques: Waarom? Echt, ik heb geen flauw idee.

meester: En als je tijd wilt winnen, waarom rijd je dan stapvoets?

jacques: Omdat we niet weten wat daarboven geschreven staat en daarom niet kunnen weten wat we willen en ook niet wat we doen, en onze grillen volgen, die we rede noemen, of onze rede, die vaak niets anders is dan een gevaarlijke gril, soms met goede en soms met slechte gevolgen. Mijn kapitein dacht dat voorzichtigheid een hypothese is die ervan uitgaat dat we op grond van onze

ervaring de omstandigheden waarin we verkeren als oorzaken mogen beschouwen van bepaalde gevolgen die te hopen of te vrezen zijn voor de toekomst.

meester: En begreep jij daar iets van?

jacques: Zeker wel. Ik was gaandeweg gewend geraakt aan zijn manier van praten. Maar, zo vroeg hij, wie kan er prat op gaan dat hij genoeg ervaring heeft? Is degene die zich inbeelde daarvan meer te hebben dan wie ook, nooit de klos geweest? En is er bovendien één mens die de omstandigheden waarin hij verkeert correct kan inschatten? De berekening die we in ons hoofd maken en de berekening die vastligt in het register daarboven hebben weinig met elkaar gemeen. Besturen wij het noodlot, of bestuurt het noodlot ons? Hoeveel weldoordachte plannen zijn er niet mislukt, en hoeveel zullen er niet mislukken! Hoeveel dwaze plannen zijn er niet geslaagd, en hoeveel zullen er niet slagen! Dat hield mijn kapitein me keer op keer voor na de inname van Bergen op Zoom en die van Port Mahon, en hij voegde er steeds aan toe dat voorzichtigheid geen garantie voor een goede afloop vormde, maar ons troostte en verontschuldigde bij een slechte.² Daarom sliep hij in zijn tent de nacht voor een veldslag net zo goed als normaal in de kazerne en ging hij de strijd tegemoet alsof het een bal was. Over hem zou u zeker hebben uitgeroepen: ‘Wat een duivelse vent!’

meester: Kun jij me zeggen wat een dwaas is, en wat een wijze?

jacques: Waarom niet? Een dwaas... wacht even... dat is een ongelukkig mens, en dus is een gelukkig mens een wijze.

² Bergen op Zoom werd in 1747 door de Fransen ingenomen in het kader van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748). Port Mahon op het eiland Menorca werd door de Fransen in 1756 op de Engelsen veroverd, waarmee de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) werd ingeluid.

meester: En wat is een gelukkig of ongelukkig mens?
jacques: Die is makkelijk. Een gelukkig mens is iemand van wie het geluk daarboven geschreven staat, en dus is iemand van wie het ongeluk daarboven geschreven staat een ongelukkig mens.

meester: En wie heeft daarboven het geluk en het ongeluk geschreven?

jacques: En wie heeft de grote rol gemaakt waarop alles geschreven staat? Een kapitein die bevriend was met mijn kapitein zou er een flinke duit voor over hebben gehad om dat te weten. Mijn kapitein zelf zou er nog geen cent voor hebben gegeven, en ik ook niet, want wat zou ik daaraan hebben? Zou ik daardoor de kuil kunnen ontwijken waarin ik volgens de grote rol mijn nek moet breken?

meester: Ik denk het wel.

jacques: Nou, ik denk het niet, want dan zou er een onjuiste regel moeten staan op de grote rol die de waarheid, de gehele waarheid en niets dan de waarheid bevat. Er zou geschreven staan: 'Op die en die dag breekt Jacques zijn nek,' en Jacques zou zijn nek niet breken. Denkt u dat dat mogelijk is, wie de schrijver van de grote rol ook mag zijn?

meester: Daar valt heel wat over te zeggen...

Op dat moment hoorden ze op enige afstand achter zich lawaai en geschreeuw. Ze keken om en zagen een troep met stokken en hooivorken gewapende mannen op hen af komen rennen. U denkt nu dat het die lui van de herberg waren, de knechten en boeven van daarnet. U denkt dat hun deuren 's ochtends bij gebrek aan sleutels waren ingetrapt en dat de boeven zich hadden ingebeeld dat onze twee reizigers er met hun spullen vandoor waren gegaan. Jacques dacht dat ook en zei binnensmonds: 'Die verdomde sleutels en die verdomde gril of rede waardoor

ik ze heb meegenomen! Verdomde voorzichtigheid! Enzovoort, enzovoort.' U denkt nu dat dit legertje zich op Jacques en zijn meester zal storten en dat er een bloedige strijd zal plaatsvinden, met stokslagen en pistoolschoten. En niets let me om dat allemaal te laten gebeuren, maar dan kunnen we Jacques' liefdesverhaal en de waarachtigheid van dit relaas verder wel vergeten. Onze twee reizigers werden helemaal niet achtervolgd; ik heb geen idee wat er na hun vertrek in de herberg is gebeurd. Ze reden verder, nog altijd zonder te weten waar ze naartoe gingen, hoewel ze ongeveer wisten waar ze naartoe wilden, hun verveling en vermoeidheid verdrijvend door te zwijgen en te kletsen, zoals de gewoonte is van mensen die zich voortbewegen, en soms ook van mensen die stilzitten.

Het is overduidelijk dat ik geen roman schrijf, want ik laat kansen voorbijgaan die een romanschrijver zeker zou benutten. Wie wat ik schrijf voor de waarheid aanziet, zit er misschien